I TE RŌPŪ WHAKAMANA I TE TIRITI O WAITANGI

WAI 3327
WAI 3077

KEI RARO I TE MANA O	te ture o te Tiriti o Waitangi 1975
I TE TAKE O	te ruku tātari ohotata mō te Reo Māori i te rāngai tūmatanui (Wai 3327)
Ā	
I TE TAKE O	tētahi kēreme nā Nora Rameka hei māngai mō Te Rūnanga o Ngāti Rēhia mā Ngāti Rēhia (Wai 3077)

KŌRERO TAUNAKI A HEMI WI EPIHA

Brief of Evidence of Hemi Wi Epiha

I tēnei rā, i te 15 o Mei 2024

RECEIVED
Waitangi Tribunal
15 May 24
Ministry of Justice
WELLINGTON

P O Box 133102
Auckland 1146
(09) 9484774
kauparelaw.co.nz
ihipera.peters@kaupare.co.nz
aroha.herewini @kaupare.co.nz
Counsel Acting:
I Peters / A Herewini / A Evans

KO ahau, ko Hemi Epiha, nō Kerikeri, e oati ana i konei he tika, he pono ngā kupu katoa o tēnei tuhinga:

KUPU WHAKATAKI

1. Ko taku ingoa ko Hemi Wi Epiha. I whānau mai ahau i te tau 1953.

2. He iwa aku tamariki. Ko Marlin Epiha me Huhana Heihei ōku mātua. Engari, ko ōku mātua whāngai ko Hemi Wi Pere me Te Rauoriwa Heihei. I tipu ake ahau i Te Tii, Kerikeri.

3. Ko Ngāti Rēhia me Ngāti Kura ōku hapū. Ko Ngāpuhi te Iwi.

4. He Kaiako Matua ahau i te Kura Kaupapa Māori o Whangaroa. I timata aku whakaako i reira i te tau 2003. I mua i tērā, he Kaiāwhina ahau i te kura mai i te tau 1998.

5. He kaumātua ahau ki runga i te taumata o Ngāti Rēhia. I tipu ake ahau i Te Tii, Kerikeri. I rūmakina e au ki taku Ngāti Rēhiatanga, me te reo me ōna tikanga, i te pā o Te Tii. Ka kōrerohia e au taku whakatipuranga i te reo o Ngāti Rēhia ki roto i ēnei kōrero āku.

6. E tuku ana ahau i ēnei kōrero taunaki mō Ngāti Rēhia, ā, e tautoko pau te kaha ana ahau i te tū a Ngāti Rēhia ki roto i tēnei kaupapa whakahirahira. E tika ana kia tū whakahē a Ngāti Rēhia ki ngā kaupapa here me ngā mahi a te Karauna e pēhi ana i te reo Māori me tana mana nui.

7. Kua tuku kōrero taunaki ahau ki mua i te Taraipiunara mō Ngāti Rēhia i roto i te ruku tātari-ā rohe, Te Paparahi o te Raki.

8. Koinei te whakaraupapatanga o aku kōrero taunaki:

   (a) Taku whakatipuranga i te reo o Ngāti Rēhia me ōna tikanga:

   (b) Te hītoria mō te reo o Ngāti Rēhia me tana whai take ki tēnei kaupapa: Kāhore he rerekētanga.

(c) Te reo o te kāinga i ēnei rā;

(d) Ngā takahitanga a te Karauna i te reo Māori me tana pānga ki a Ngāti Rēhia.

TAKU WHAKATUPURANGA I TE REO ME ŌNA TIKANGA

9. Ahau i tipu i te reo, te reo o te kāinga, o Ngāti Rēhia. He reo kōrero, he reo ora. Ko te reo tērā e patere mai ana i roto i Te Tii, i ngā kāinga, i ngā hāhi, i te Marae, te mea te mea. He maha hoki ō mātou kuia kaumātua me ngā whānau e noho ana ki te kāinga. Ō mātou karāni, ko te reo Māori te reo tuatahi, nō reira, i kaha kōrero te reo Māori ki ngā wāhi katoa, i roto i a rātou mahi katoa. E mōhio ana ahau i tētahi tiro whānui i whakahaerehia e Richad Benton e kīa nei ko "*Te Tirohanga i te Kōrerotanga o te Reo Rangatira i roto i ngā Kāinga Māori me ngā rohe*" mō ngā tau 1973-1979[1] me te kite atu o tēnei rīpoata i te kaha o te reo Māori i roto i tō mātou pā, o Te Tii. Kua tāpiri ahau i tētahi Information Bulletin o taua rīpoata i kite nei e au, hei āpitihanga **"A".**

10. Ko te reo Māori tērā e rererē haere ana ao noa pō noa. He reo kōrero, he reo ora, he reo mārama. Ka rongo koe i te tītī, i te kākā, ka tangi anō i te ata. Ko te reo Māori, ka rongo koe i roto i te tangi o te reo, i te hari o te reo, i te kōhete o te reo, ngā tohutohu hoki. Koinei te reo i whāngaihia ki ahau, hāunga anō ngā tikanga.

11. I tino ū te whanaungatanga i taku whakatipuranga. Ko te katoa o te hunga ka whāngai i ōna uri ki te reo Māori. He pā te noho. Ko ngā āhuatanga katoa, he reo Māori te reo kōrero. Nō reira, kua mārama ahau ki te hirahira o te reo Māori i taku whakatipuranga, ki ahau, ki taku whānau me taku hapū.

12. I kūraina ahau ki Te Tii Native School. I taua kura, te kura tuatahi, i mataku pai ahau. He pākeha kē te kura engari kāhore tōku reo pākeha.

[1] The Maori Language from Te Tii, Wharengaere and Kerikeri – 24 Survey carried out in January 1975. Pq499M 1982-SUR.

I konei ka tīmata te patu i te reo. Ka waru ōku tau ka tīmata te tino patu i te reo, te wepu i te reo Māori, katahi ka whakamōmōri ki te kōrero i te reo rua. Engari ka hoki ki te kāinga, ka kōrero anō i te reo Māori. I konei te hari me te koa.

13. Kei te kura mātou e pūtu ana. Ko te reo, he reo pākeha me ngā akoranga pākeha pēnei i te literacy me te numeracy. Ka mutu, kāhore i āhei te kōrero Māori. Kāhore he āhuatanga Māori i whakaakona. Ko tā te kāwanatanga nei rautaki, he wepu mō te kōrero Māori. Me whakahāmene. Nō reira, ka noho wehi mātou ngā tamariki. Kāhore ahau i pai ki te kura. He wāhi whakapākeha i ngā Tamariki Māori. I tino rongo ahau i tēnei āhua o te whakapākeha i te kura. Ka mutu, ko ngā ture e here ana i a mātou. Kua oti kē te ture kia tae ngā tamariki ki te kura, nō reira, ka mataku hoki ngā mātua, engari, kua here ngā mātua ki te ture.

14. Tēnei mea te ”compulsory english” i te kura, he rite tonu ki ngā tohutohu a tēnei kāwanatanga, ’me kōrero pākeha koe’. Ngā mahi a te kāwana ki te whakapākeha anō i ngā tari, ki te noho matāmua te ingoa pākeha, he rite tonu ki tā ngā kaiako i taku tamarikitanga whakapākeha i taku ingoa a Hemi ki a ”James”. Ā, ka wepua hoki mātou mō te kōrero Māori. He tāmitanga nui tēnei ki ahau, ka piko te mātenga, ka whakamā ahau i taku Māoritanga i ahau i te kura. Ka hoki ki te kāinga, ka Māori anō.

15. Ehara ēnei kōrero āku te hahu noa ake i ngā hēmanawatanga o mua mō te kore noa iho, engari kē ia, ki taku e titiro nei, ka mutu, ki roto i aku whēako, ka tino hāngai ēnei āhuatanga o mua ki ēnei rā me ngā mahi, ngā kaupapa here anō hoki o tēnei kāwanatanga. Kāhore he tino rerēketanga te takatakahi i tō tātou reo ki aua wā rā – he orite te putanga. He momo patu. He momo tāmi. He momo wepu i te Māori kia waha ngū mātou, kia ngū te arearo. Ki ahau nei nā, he orite.

TE REO O NGĀTI RĒHIA

16. Ko te reo o Ngāti Rēhia, ko tana arearo. He motuhake ki a Ngāti Rēhia. Ki ahau nei, ko te motuhaketanga kei roto i tō mātou puna reo, ā, nō te Moana kē, nō tangaroa kē. He iwi Māori mātou. Mea nei tō mātou pepeha: *Ngai Tawake ki te Tuawhenua, Ngai Tawake ki te Waokū, Ngai Tawake ki te Takutai Moana*.

17. He tangata mōhio mātou ki te moana, ki tō mātou takiwā / rohe, arā, ka whakapepehatia. Ka whakapepeha i tō tātou ao. Ki roto i ēnei whakapepeha, he kōrero tuku iho, he kōrero mō tō hapū me tō ao, he kōrero mō tō tuakiri, he hītoria katoa ēnei. Ka tuku iho ēnei kōrero mā te reo Māori, ki ō mātou uri whakaheke. Taki ana ko *Ngāti Rēhia Matamomoe, Ngāti Rēhia Matakakaa. Ngāti Rēhia the sleeping giant Ngāti Rēhia when awakens faces all challenges*.

18. Ko te reo Māori me te tikanga ka haere ngātahi. Ko te reo Māori ka kawe i ngā tikanga. Ka whakatau te reo Māori i ngā wāhanga katoa o te tikanga me ngā kawa. Ki ahau, ko te reo Māori anake e taea ana tērā āhuatanga, pēnei i te karanga, te hongi, te whaikōrero, te whakatau, te whakanoa, te whakarite kaupapa Māori anō hoki.

19. Ki ahau, i roto i ngā tikanga me ngā kawa, me reo Māori. I ngā kaupapa reo Māori me ngā kaupapa Māori, me reo Māori te whakahaere me te karawhiu. Nā te mea kei roto i te reo Māori, he mauri, he tapu, he reo, he kōrero, he ihi, ka noho motuhake ki te Māori, ki ngā hapū. E mea ana te kōrero, ”*Mā te reo Māori e ora ai ngā tikanga*” me taku tautoko atu.

20. Kua aua atu te wā ko te reo Pākeha te reo mātāmua, te reo karawhiu ki ngā wāhi katoa. Kua kite i te mimiti haere o ngā tikanga, i te tokoiti tāngata kōrero Māori. Kua kite i te mimiti haere o ngā mātauranga māori, o ngā kōrero tuku iho. Ki roto i a Ngāti Rēhia, hakoa ka tū kaha nei mātou i tō mātou reo Māori, tikanga Māori hoki, kua kite i te mimiti

haere o te reo me te taumata o te reo. Nā te kāwanatanga kē ēnei tūkinotanga. I tūkinohia te tuakiri o te tangata Māori. Ka mutu, he nui te taimaha kua tau mai ki te hapū me ngā kuia kaumātua nā ēnei āhuatanga.

21. Ahakoa tēnei, ka tū pakari tonu a Ngāti Rēhia ki runga i tō mātou Ngāti Rēhiatanga. Kua nui a mātou mahi ki te whakapiki i te reo ki roto i ngā tekau tau, me te tika kia pēnei. E pūmau tonu ana ki ngā mātauranga me ngā kōrero tuku iho a o mātou mātua tūpuna, arā, ko Te Tiriti o Waitangi me He Whakaputanga hoki tērā. Ka tū kaha nei mātou i runga i ngā tikanga a Ngāti Rēhia. Ko te reo Māori tō mātou oranga.

AKU MAHI MŌ TE REO MĀORI ME ŌNA TIKANGA

22. Heoi anō, kua kite tātou i roto i ngā tau i ngā tini kaupapa e whakarauora ana i te reo Māori, e whakahoki ana i te reo taketake ki te arero, pērā i te pētihana reo Māori, te ture mō te reo Māori, ngā kaupapa pērā i te Kura Kaupapa Māori me te Kohanga Reo e whakaohooho ana i te reo Māori ki roto i a tātou, e whakahihiko ana i te wairua Māori ki roto i a tātou tamariki. Kua kā anō te hiahia me te hiakai mō te reo Māori ki roto i a tātou tamariki nā ngā whakapaunga kaha a te iwi Māori.

23. Ka titiro ahau ki aku mahi ki roto i te kaupapa nei, Te Kura Kaupapa Māori, me taku whakahīhī pai ki te whakawhanaketanga o te kaupapa, me ngā hua kua riro ki ngā taitamariki nei. E mea ana ngā tatauranga, e eke panuku ana ngā tauira, te kaupapa anō hoki. Ka mutu, mēnā e whakataurite ana ki ngā tamariki Māori kei ngā kura auraki, ka aroha hoki ki a tātou tamariki e noho auraki ana. Engari, ko ngā hua tēnei o te ao Māori, te reo Māori, te tikanga Māori me ngā āhuatanga Māori katoa.

24. Kua whā whakareanga kua kuhu mai ki te Kura Kaupapa me te Kohanga Reo, ā, kua whā whakareanga kua riro i ngā taonga o te reo me ōna

tikanga. Kua whai mātauranga rātou ki te tū hei kaiārahi mō ō rātou whānau, hapori anō hoki. Kua angitu te kaupapa nā ngā āhuatanga me te marautanga Māori, whakaaro Māori, kōrero Māori. Ko te mea kē kia whakamana i a tātou tamariki ki te tū pakari i tōna tuakiri Māori. Kia puta ki te ao me te tū pakari i ngā ao e rua, te ao Māori me te ao pākeha.[2] Ka tuku mātou i ngā tamariki ki te ao whānui, kia patua tōna reo Māori? E kī e kī tēnei kāwanatanga kuare.

25. E tika ana kia āhei ēnei whakareanga ki te noho hei Māori i tēnei whenua. Me tiaki tātou i tēnei āhuatanga. Me tiaki hoki i te motuhaketanga o te reo o te kāinga, o Ngāti Rēhia. Kia kore ai anō e riro, e mimiti. E mea ana te kōrero ”Kia Manawaroa”, ā, ānei a Māori mā e Manawa Kuaka ana ki ngā whakawhiunga a te kāwanatanga.

Ngā takahitanga a te Karauna ki tō tātou reo Māori me ōna tikanga

26. Ka kite ahau i ngā kaupapa here mō te reo Māori, ā, he mahi mutunga kē mai o te tāmi ēnei. E mea ana te Karauna kia noho matāmua ngā ingoa pākeha o ngā tari Karauna, me kōrero reo Pākeha ngā kaimaha i te rāngai tūmatanui.

27. Hei ko tāku, ko ēnei kaupapa here, he:

(a) Whakaiti i te reo Māori me ōna tikanga:

(b) Takahi i te reo Māori me ōna tikanga, me te reo me ōna tikanga ake o Ngāti Rēhia:

(c) Takahi tikanga Māori:

(d) Whakaatu i te wāriukore o te reo Māori ki te kāwanatanga:

(e) Whakaiti i te tuakiri me te ahurea Māori:

[2] Te Aho Matua: Te Reo: [2.2] Mo nga tamariki, kia rua nga reo. Ko te reo o nga matua tupuna tuatahi, ko te reo o tauiwi tuarua. Kia orite te pakari o ia reo, kia tu tangata ai nga tamariki i roto i te ao Maori, i roto hoki i te ao o Tauiwi.

(f) Tūkino i te Māori, te Tiriti o Waitangi me He Whakaputanga.

28. Ko ēnei mahi katoa a te Karauna me ngā tāmitanga, kāhore he tino rerekē ki ngā tūkinotanga i ngā rā o mua, i taku tamarikitanga. He rite tonu te whāinga, he rite tonu te tāmi, he rite tonu te pānga ki te reo Māori me te Māori, ka mutu, e whakapae ana ahau, ka kore e tino rerekē te whakahāwea me te patu i te reo Māori me te Māori. Ko mātou te iwi Māori i rongo i taua ngau, i tūkinohia, i whakapau kaha kia whakaora anō, e taea ana te kōrero pēnei, e taea ana te matakite atu i ēnei āhuatanga.

29. Ka mutu, he maha a mātou whānaunga e mahi ana ki roto i te rāngai tūmatanui, e mahitahi ana ki roto i ngā tāri kāwanatanga. Haunga rātou, he maha ngā hunga Māori kua hau atu ki aua tari. He wāhi tō te Māori ki roto i aua tari, ki te tautoko i te oranga tonutanga o te Māori, ka mutu, i te motu whānui. Engari, e mea ana te Karauna kia kaua te Māori i roto i aua tari e kōrero Māori? Kia kaua rātou e whakaputa i tō rātou reo taketake? E kī, e kī.

30. Māku e kī i kōnei, kāhore he rerekētanga ki ngā mahi tāmi o mua, he mahi ngū i te reo Māori, he mahi tāmi i te whakamahinga o te reo Māori, he mahi wepu i te Māori ka kōrero Māori, ērā āhuatanga katoa. He mahi whakamataku.

31. Hoi anō, kotahi anake pea te rerekētanga, arā, ko te tū a te Māori i ēnei rā ki te whakahē atu. E kore e mataku. Ka tū, ka huri ki te tiaki i tēnei taonga a tātou. I ngā rā o mua, kāhore mātou i tino mārama i ngā taumahatanga me ngā kino ka hōrapa ki roto i a mātou, ka pā ki te reo me ōna tikanga, me te Māori. Kāhore i tino whakaaro ki te mimiti haere o te reo, te mātauranga māori, te ahurea māori hoki, i taua wā tonu. Hoi, e mōhiotia whānuitia ana e tātou ka tino whakahāweatanga i pā ki a mātou te Iwi Māori whānau. Inaianei, ka tū, ka whawhai.

32. E mea ana te kōrero, kotahi te whakareanga ka ngaro te reo, engari, e toru ngā whakareanga kia whakaora anō te reo. Kua maha ngā mahi me ngā kaupapa kua oti i te Māori ki te whakarauora i te reo Māori, e kite ana tātou i ngā hua nui o ēnei whakapaunga kaha. Ko kōnei kē te raru mō te kāwanatanga, e hōrapa haere ana te reo ki te motu, e kōrerohia ana te reo Māori, kāhore tēnei āhuatanga i te pai ki ētahi. Engari, i te kāwanatanga e whakarite ana i ēnei momo kaupapa here, e whakakore ana rātou i ngā hua nui kua puta nā ngā mahi nui a te iwi Māori. He takahi tēnei i te Tiriti o Waitangi, ka mutu, i tō mātou rangatiratanga ki te reo Māori me ōna tikanga.

33. He taumahatanga nui ka pā hoki ki tō mātou reo ake, o Ngāti Rēhia, ki te haere tonu ēnei mahi tāmi. Hakoa kei te kāinga te mauri o te reo o Ngāti Rēhia, kua puta kē te reo ki ngā wāhi katoa, e rangona whānuitia ana te reo o Ngāti Rēhia. Ki te mea mai te kāwanatanga kia kaua e kōrero i te reo Māori, he takahi hoki ki runga i te reo a tēnā, a tēnā.

Kōrero Whakakapi

34. E tika ana kia tiro whānui tātou ki te huhua o ngā mahi tūkino e te kāwanatanga nei ki te Māori. Ko te reo Māori tētahi o ēnei kaupapa. Ko te mate kē, kāhore te kāwanatanga i te aro, i te whakaae ki te tino rangatanga a ngā hapū me ngā iwi o tēnei whenua. Me timata i kōnei e tika tā te Karauna whakaute i te reo Māori.

35. Hakoa ngā mahi whakaparahako a te kāwanatanga, ka whawhai tonu mātou.

Dated: 15 Mei 2024

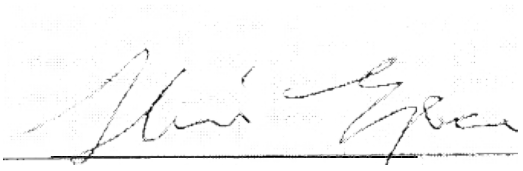

Hemi Epiha